

İNSAN KAPİTALINDAN İSTİFADƏDƏ DÜNYA TƏCRÜBƏSİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Lətif Zeynallı

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: latif.zeynalli@gmail.com

Xülasə. Məqalədə dünya ölkələrində insan kapitalının inkişafı üçün həyata keçirilən mexanizmlərə baxılmış və ölkəmizdə xarici təcrübənin tətbiqi istiqamətləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: insan kapitalı, dünya təcrübəsi, həyatboyu öyrənmə, təhsil, səhiyyə.

A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE WORLD EXPERIENCE IN USE OF HUMAN CAPITAL

Latif Zeynalli

*Azerbaijan State University of Oil and Industry, Baku,
Azerbaijan*

Abstract. The paper analysis the mechanisms for the development of human capital in the different countries, and examines the ways of applying the foreign experience in our country.

Keywords: human capital, world experience, lifelong learning, education, health care.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МИРОВОГО ОПЫТА ПО ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА

Латиф Зейналлы

*Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности, Баку, Азербайджан*

Резюме. В статье рассматриваются механизмы развития человеческого капитала в странах мира, а также рассматриваются способы применения зарубежного опыта в нашей стране.

Ключевые слова: человеческий капитал, мировой опыт, обучение на протяжении всей жизни, образование, здравоохранение.

1. Giriş

İnsan kapitalı insanlarda səriştələri, bilik və bacarıqları, sosial və digər keyfiyyətləri özündə təcəssüm etdirən iqtisadi dəyərdir. İnsan kapitalının inkişafı birbaşa və dolay yolla ölkəyə mənfəət gətirir. Birbaşa yolla bu insanların özlərinin savadlı, təhsilli, sağlam, özlərinə inamlı olmaqla, dolay yolla isə iqtisadi inkişaf, əmək bazarı, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər və.s formada baş verir. Hələ keçən əsrin yarısından başlayaraq, beynəlxalq siyasətdə “*daha çox əraziyə*” sahib olmaq ideyası “*daha çox və daha keyfiyyətli insan kapitalına*” sahib olmaq ideyası ilə əvəz olunmuşdur [1].

Müasir dünyada artıq heç bir mübahisəsiz qəbul olunur ki, insan kapitalı hər bir ölkənin stabil iqtisadi inkişafının başlıca amillərindən biridir. Ölkə iqtisadiyyatının müasir global rəqabətin tələblərinə cavab verən rəqabətqabiliyyətli strukturunun formalaşdırılması və cəmiyyətin rifah səviyyəsinin yüksək yaşam standartlarına çatdırılması məqsədlərini qarşısına qoyan Azərbaycan kimi ölkələr üçün insan kapitalının sürətlə inkişaf etdirilməsi xüsusilə əhəmiyyət daşıyır.

2005-ci ildən başlayaraq Azərbaycan böyük neft gəlirləri əldə etmişdir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun məlumatlarına əsasən 2000-2017-ci illər dövründə Fonda ümumilikdə 138.1 milyard ABŞ dolları məbləğində vəsait daxil olub ki, onun da 102.3 milyard dolları (yaxud 74.0%-i) ölkə iqtisadiyyatının inkişafı ilə bağlı (həm dövlət büdcəsi vasitəsilə, həm də birbaşa Fondan maliyyələşdirilməklə) müxtəlif layihələrə sərf olunub [2]. Bu dövrdə ölkənin dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri sürətlə artmışdır: dövlət büdcəsinin xərcləri 2005-ci ildəki 2.1 milyard manatdan 2018-ci ildə 22.7 milyard manata yüksəlmiş, başqa sözlə 10 dəfədən çox artmışdır. Buna uyğun olaraq dövlət büdcəsindən təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə və sosial təminat, habelə mədəniyyət sahələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilən vəsaitlərin məbləği dəfələrlə artıb. Bununla belə, BMT-nin 2018-ci ildə açıqladığı İnsan İnkişafı İndeksində Azərbaycan 189 ölkə arasında 80-ci yerdə qərarlaşıb. Dünya təcrübəsi birmənalı şəkildə göstərir ki, insan kapitalının inkişafında aparıcı rol dövlətə məxsusdur. Dövlət idarəetməsinin başlıca vəzifələrindən biri ən mühüm strateji resurs kimi hər bir fərdin və bütövlükdə cəmiyyətin sağlam və yaradıcı qabiliyyətlər sahibi kimi inkişafını təmin etməkdir. Buna nail olmaq üçün hökumət məqsədəuyğun və davamlı siyasət hazırlayıb həyata keçirməlidir. Bu siyasət insan kapitalını əmələ gətirən bütün komponentləri əhatə etməli, bunların hər birinin inkişafı üzrə konkret məqsəd və hədəfləri əks etdirməli, həmin göstəricilərin bir-biri ilə qarşılıqlı bağlılığı təmin olunmalı, habelə onların reallaşdırılması mexanizmlərini özündə birləşdirməlidir.

2009-cu ildən başlayaraq Azərbaycan hökuməti “Neft gəlirlərini insan kapitalına çevirək” devizini bəyan etməsini nəzərə alsaq, insan kapitalının inkişaf səviyyəsi ilə bağlı yuxarıda qeyd olunan durum bu sahədə həyata keçirilən siyasətin təkmilləşdirilməsinin zəruri olduğunu göstərir. Bu siyasət sənədi ölkədə insan kapitalının inkişafı sahəsində siyasət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tövsiyələrin işlənilməsini nəzərdə tutur.

2. İnsan kapitalının mahiyyəti və inkişafı zəruriliyi

Müasir dövrdə hər bir ölkə iqtisadiyyatının effektiv fəaliyyəti insan kapitalının inkişafı ilə birbaşa bağlıdır. “İnsan kapitalı” anlayışı insanın biliyi, bacarığı, qabiliyyəti və sağlamlığı ilə bağlı elementlərin məcmusunu özündə ehtiva edir. “İnsan kapitalı” anlayışının meydana gəlməsi özü ilə bərabər “bilik iqtisadiyyatı” anlayışını da meydana gətirib. Bilik iqtisadiyyatı yüksək texnologiya və qabaqcıl innovasiyalara əsaslanan iqtisadiyyatın ən yüksək mərhələsi hesab olunur. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi sübut edir ki, müasir dövrdə onların iqtisadi uğurlarının bünövrəsində duran başlıca amil heç də təbii resurslar yox, insanların bilik və qabiliyyətlərinə əsaslanan innovasiyalardır.

Müasir dövrdə insan kapitalı anlayışının məzmununu insanın və cəmiyyətin çox saylı tələbatlarının ödənilməsi üçün istifadə edilən bilik, bacarıq vərdiş və qabiliyyətlərin məcmusu kimi təqdim edən konsepsiya formalaşmışdır.

BMT-nin İnkişaf Proqramı insan kapitalını iqtisadi dəyərin yaradılması məqsədilə əmək fəaliyyətini yerinə yetirmək qabiliyyətində cəmləşmiş səriştələrin, biliklərin, sosial

atributların, eləcə də yaradıcı təxəyyül kimi fərdi keyfiyyətlərin məcmusu kimi təyin edir [3, s.36].

Beləliklə, insan kapitalı cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inkişafının intensiv məhsuldar amilidir. Bu, yaradıcı peşəkarlar, intellekt, biliklər, keyfiyyətli və yüksək məhsuldar əmək, habelə yüksək keyfiyyətli rifah deməkdir. İnsan kapitalının daşıyıcıları – özünün tibbi, psixoloji, intellektual, mədəni, yaradıcı və peşəkar qabiliyyətləri, habelə keyfiyyətli rifah səviyyəsi ilə rəqabətqabiliyyətli (yaxud rəqabətə yararlı) insanlardır.

İnsan kapitalını formalaşdıran əlamətlər aşağıdakılardır:

- Biliklər,
- Bacarıqlar,
- Səriştələr,
- Yaradıcılıq (qabiliyyətlər),
- Sağlamlıq,
- Əxlaq (mədəni davranış normaları və dəyərlər sistemi)
- Rifah səviyyəsi.

Bunlar bütövlükdə (cəm halında) insanın yaradıcı enerjisini formalaşdırır. İnsanın öz yaradıcı enerjisini həm özünün maraqları (şəxsi fayda götürmək mənasında), həm də cəmiyyətin maraqları (tərəqqi mənasında) naminə faydalı və səmərəli istifadə olunmasına yönəldilməsi mövcud mühitdən asılıdır. Başqa sözlə, hər bir insan bacarıqlı və yaradıcı ola bilər, lakin onun öz yaradıcı enerjisini necə - müsbət yoxsa mənfi istiqamətə - yönəltməsi, bir qayda olaraq, onun fəaliyyət göstərdiyi mühitdən, cəmiyyətin verdiyi stimullardan və ətrafda mövcud fürsətlərdən birbaşa asılıdır.

Ölkədə insan kapitalının formalaşdırılması hər bir vətəndaşın fərdi qaydada müvafiq bilik, bacarıq, səriştə, sağlamlıq və bütün digər zəruri keyfiyyətlərə malik olmasının təmin edilməsini nəzərdə tutur. Amma ölkə səviyyəsində ümumi insan kapitalı dedikdə cəmiyyət həyatının və iqtisadiyyatın bütün sahələrində cəmlənmiş rəqabətqabiliyyətli və yüksək məhsuldar biliklər, innovasiya sistemi, intellektual kapital və innovasiya texnologiyaları, yaradıcı və yenilikçi əmək resursları, habelə cəmiyyətin rifah keyfiyyəti başa düşülür. Bunlar toplu halda ölkə iqtisadiyyatının və dövlətin dünya arenasında rəqabət qabiliyyətliliyini təmin edir.

Ölkə səviyyəsində insan kapitalı tərbiyəyə, təhsilə, mədəniyyətə, əhəlinin sağlamlığına və təhlükəsizliyinə, peşəkarlığın artırılmasına, insanların rifah səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, elmə, biliklərə və intellektual inkişafa, sahibkarlıq qabiliyyətlərinə və yeniliklərə investisiya qoyuluşu hesabına formalaşır [4].

Ölkə insanların:

- zəruri bilik, bacarıq, səriştə və yaradıcı (təşəbbüskar) qabiliyyətləri əldə etməsi – ölkədə təhsilin keyfiyyətindən, əlçatanlığından, davamlılığından və hədəflənmiş olmasından,

- sağlamlığı və əmək qabiliyyətliliyi – ölkədə səhiyyənin keyfiyyətindən və əlçatanlığından,
- əxlaqı, yaxud davranış mədəniyyəti – onların dünyagörüşündən, ölkədə hakim və sistemli şəkildə təbliğ edilən dəyərlər sistemindən

asılıdır və bunlarla şərtlənir.

Dünya Bankının araşdırmalarına əsasən müasir dünyada iqtisadi artımın 16 faizi fiziki kapital, 20 faizi təbii ehtiyatlar, 64 faizi isə insan kapitalı hesabına əldə olunur. Qərbi ölkələrində aparılan tədqiqatlara görə, inkişaf etmiş ölkələrdə insan kapitalına qoyulan investisiyaların gəlirlilik səviyyəsi digər amillərdən gələn qazancı iki dəfədən artıq üstələyir [5]. Bu fakt cəmiyyətin inkişafında insan kapitalının hansı rola malik olduğunu aydın şəkildə göstərir. Bu gün dünyada keyfiyyətli insan kapitalına malik olmaq uğrunda rəqabət dərin xarakter alıb və insan ən zəngin kapital kimi dünya innovasiya inkişafının əsas təməlini təşkil edir. Hazırda insan kapitalı bəşəriyyətin əsas milli sərvəti və iqtisadi artımın başlıca hərəkətverici qüvvəsi sayılır. Xüsusilə, elmi-texniki tərəqinin nailiyyətləri, əməyin təşkili və mədəni formada təzahürü, həmçinin, onun məhsuldarlığı da insan kapitalının keyfiyyətindən asılıdır. İnsan kapitalı ölkənin ən dəyərli sərvət və nemətlərindən biridir. Sağlam, təhsilli və təcrübəli olmaq fərdin və cəmiyyətin uzunmüddətli inkişafına gətirib çıxarır. Hər bir ölkənin gələcəyi öz əhalisinin istedad, bacarıq və iş səriştəsindən asılıdır. Yaponiya və Tayvan kimi təbii resurslar baxımından yoxsul ölkələrin yüksək innovasiya və texnologiyaya əsaslanan diversifikasiya olunmuş iqtisadiyyat formalaşdırma bilməsi məhz insan kapitalının inkişafından qaynaqlanır. Təhsilin inkişafına olan xüsusi diqqətin nəticəsidir ki, hazırda Yaponiya, ABŞ və Koreya kimi ölkələrdə 17-23 yaşlı yeniyetmələrin 50%-ə qədər ali təhsillə əhatə olunur. Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Cənubi Koreyada ÜDM-nin 20%-dən çoxu təhsil və səhiyyə sisteminin inkişafına xərclənirdi. [6] Təhsil üzrə Beynəlxalq Komissiyanın tövsiyyəsinə görə, təhsil xərcləri ÜDM-nin 6%-dən az olmamalıdır [7]. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının 2018-ci il üzrə təhsil hesabatında verilən məlumata görə, 2015-ci ildə təşkilata üzv olan ölkələrdə təhsil xərclərinin ÜDM-də payı 5-8% intervalında dəyişilib [8].

Sağlamlıq insan kapitalının inkişafında təhsil sistemi qədər əhəmiyyətli rol oynayır. Əgər insanın sağlamlığı imkan vermirsə, onun istənilən səviyyədə bilik və bacarığa malik olması iş fəaliyyətini davam etdirməyə imkan verməyəcək. Bu baxımdan səhiyyənin maliyyələşdirilməsinə milli gəlirdən ayrılan payın səviyyəsi istənilən ölkədə səhiyyə sisteminin inkişaf səviyyəsini qiymətləndirmək üçün önəmli indikatorlardan biri hesab olunur. Dünya Səhiyyə Təşkilatının 2018-ci ildə dünyada səhiyyənin vəziyyətinə dair hesabatında qeyd olunur ki, bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə icbari tibbi sığorta yığımları nəzərə alınmaqla dövlət tərəfindən səhiyyəyə orta hesabla ÜDM-in 5-8%-i qədər vəsait xərclənir (ümumi səhiyyə xərcləri isə ÜDM-in 8-10%-i qədərdir) [9].

3. Azərbaycanda insan kapitalının inkişafı vəziyyəti

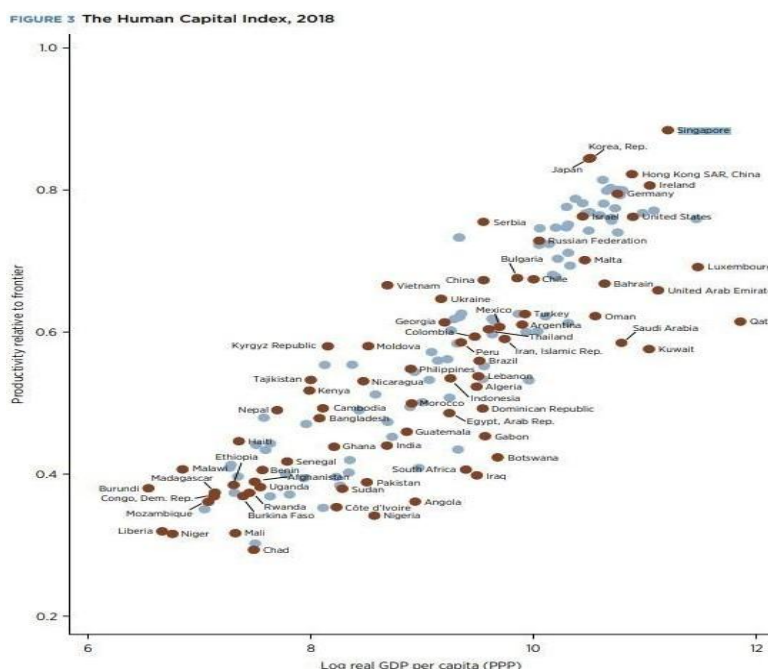
Hazırda dünyada insan kapitalının inkişaf səviyyəsini qiymətləndirmək üçün müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən mütəmadi qiymətləndirmələr aparılır və hesabatlar hazırlanır. Məsələn, BMT-nin illik İnsan İnkişafı hesabatları, Ümumdünya İqtisadi Forumunun Qlobal Rəqabətliyyə dair hər il açıqladığı hesabatlar dünya ölkələrində insan kapitalının inkişaf səviyyəsini dəyərləndirmək üçün etibarlı mənbələr hesab olunur [10; 11].

BMT-nin 2018-ci il üzrə İnsan İnkişafı İndeksində Azərbaycan 0.757 balla 189 ölkə arasında 80-ci yerdə qərarlaşıb. Müqayisə üçün deyək ki, həmin hesabatda Gürcüstan 70-ci, Ermənistan 83-cü, Ukrayna 88-ci yerdədir. Dünya üzrə orta göstəricinin səviyyəsi 0.728, Avropa və Mərkəzi Asiya üzrə 0.771, İƏİT ölkələri üzrə isə 0.895 olub [12].

Dünya Bankı dekabrın son 10 günlüyündə Bakıda insan kapitalının inkişafı ilə bağlı 3 günlük konfrans keçirdi və orada bir neçə tədqiqatını təqdim etdi. Dünya Bankının hesabatına əsasən hazırda Azərbaycan İnsan Kapitalı İndeksi göstəricisinə görə 0.60 bal almaqla 157 ölkə içərisində 69-cu yerdə qərarlaşıb. Qafqaz regionunda bu göstərici üzrə Gürcüstan liderdir və Azərbaycandan 8 pillə irəlidə, Ermənistan isə 9 pillə geridədir. Həmin tədqiqatda olan aşağıdakı faktlar xüsusilə maraq doğurur:

- Azərbaycanda 5 yaşına qədər uşaq ölümünün səviyyəsi Rusiya və Gürcüstandan orta hesabla 2.5-3 dəfə yüksəkdir. 1 yaşa qədər uşaq ölümündə də vəziyyət təqribən oxşardır;
- Uşaqların ana südü ilə bəslənmə səviyyəsi Gürcüstandan təxminən 5 dəfə geri qalır;
- Məktəbəqədər təhsil səviyyəsi 21% olmaqla Avropa ölkələrinin göstəricisindən orta hesabla 3-4 dəfə geri qalır;
- Təhsil xərclərinin ÜDM-də payına (3%) görə MDB ölkələri içərisində nisbətən aşağı göstəricilərdən birinə maliklik;
- Ölkənin sərvətləri içərisində insan kapitalının xüsusi çəkisinə görə aşağı (14%), təbii sərvətlərin payına görə isə yüksək (47%) yerlərdən birindəyik;
- Azərbaycanda ümumi səhiyyə xərclərinin təqribən 79%-ni əhəlinin özü ödəyir. Müqayisə üçün deyək ki, bu göstərici Gürcüstanda 57%, Ukraynada 48%-dir;
- Müqayisəsi verilən 20-dən artıq ölkə içərisində büdcədən xərclənən sosial müdafiə xərclərinin ÜDM-də payına görə Azərbaycan təxminən 8%-lə aşağı göstəricilərdən birinə sahibdir və s. [13].

Bu İndeksdə ilk beşlikdə olan ölkələrdən 4-ü Asiya qitəsini təmsil edir – Sinqapur (0.88), Cənubi Koreya (0.84), Yaponiya (0.84) və Hong Kong (0.82). Keçmiş SSRİ məkanından olan Rusiya, Qazaxıstan, Latviya, Litva, Estoniya və Ukrayna ilk 50-yə düşüb. Reytingdə MDB ölkələrindən ən yüksək pillədə Qazaxıstan (31-ci sırada) qərarlaşır.

Şəkil.1 İnsan kapitalı indeksi, 2018

Mənbə: <http://documents.worldbank.org/curated/en/pdf/2019-WDR-Report.pdf>

Aşağı nəticə əldə etmiş ölkələrdə 14 yaşına qədər olan uşaqlar nəinki yüksək səviyyəli təhsil almır, onlar heç minimum təhsil dövrünü başa çatdırmırlar. İndeksin nəticələrinə görə bu gün dünyada 115 milyon uşaq qida çatışmazlığından (aclıqdan) əziyyət çəkir və bu da öz növbəsində onların təhsil almaq və şəxsi inkişaf əmsalına olduqca mənfi təsir edir. Eyni zamanda aşağı təhsil səviyyəsinə görə 250 min uşaq məktəbə getdiklərinə baxmayaraq, gələcəkdə lazım ola biləcək heç bir biliyə yiyələnmişlər.

Qeyd edək ki, İnsan Kapitalı İndeksi bu gün doğulan uşaqların 18 yaşına qədər əldə edə biləcəyi insan kapitalının həcmi ölçür. İndeks tam təhsil və tam sağlamlıq meyarı ilə müqayisədə gələcək nəsilin məhsuldarlığını ifadə edir. İndeks beş indikator əsasında hazırlanıb: [14]

- 5 yaşa qədər yaşamanın mümkünlüyü,
- uşağın gözlənilən məktəb təhsili illəri,
- öyrənmənin keyfiyyət göstəricisi kimi ümumi yoxlama balları,
- yaşlanacaq insanların faizi (60 yaşa qədər yaşayacaq 15 yaşlıların payı)
- alçaq boylu olmayan uşaqların payı.

Dünya Bankının hesabatına görə, 2012-2017-ci illər arasında Azərbaycan İnsan Kapitalı İndeksi üzrə 0,56-dan 0,60-a yüksələ bilib. 2017-ci ildə Azərbaycanın İnsan Kapitalı İndeksi regiondakı ölkələrin orta rəqəmi ilə müqayisədə aşağıdır, lakin gəliri oxşar olan ölkələr qrupunun orta rəqəmindən bir qədər yüksəkdir. Hesabata görə, Azərbaycanda bu gün doğulan uşaqlar tam təhsil və tam sağlamlıqdan faydalanacaqları halda 60 faiz məhsuldar olacaq və hər 100 uşaqdan 98-i 5 yaşa qədər yaşaya biləcək. Azərbaycanda 4 yaşında təhsilə başlayan uşaq 18 yaşadək orta hesabla 11,6 il müddətli təhsili bitirə bilər. Azərbaycandakı

uşaqların 18 yaşa qədər 11,6 illik məktəbəqədər, ibtidai, orta və tam orta təhsil müddətini tamamlaması gözlənilir. Lakin məktəb təhsili müddəti öyrənmənin keyfiyyətinə uyğunlaşdırıldıqda, bu sadəcə 8,8 ilə bərabərdir. Hesabata görə, öyrənmə ilə bağlı 2,8 il çatışmazlıq mövcuddur. Azərbaycanda şagirdlərin öyrənmə keyfiyyətinə görə qiymətləndirmə orta səviyyədən bir qədər aşağıdır. Belə ki, İnsan Kapitalı İndeksinə əsasən, şagirdlərin öyrənmə keyfiyyəti 472 balla qiymətləndirilib. Burada aldıkları təhsilin keyfiyyətinə görə oğlanlar 466 balla, qızlar isə 479 balla dəyərləndirilib. Qeyd edək ki, bu şkalada 625 bal yüksək nailiyyət, 300 bal isə minimum nailiyyətin göstəricisidir. İnsanların uzun ömürlüyyəsinə gəlinə, Azərbaycanda 15 yaşlıların 87 faizi 60 yaşına qədər yaşayacaq. Bu göstərici oğlanlar üzrə 83 faiz, qızlar üzrə isə 92 faiz göstərilir. Göstərilən statistika bu gün doğulan uşağın mövcud şəraitdə yaşlandıqda ölümcül və ölümcül olmayan sağlamlıq nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün vasitədir. Bundan başqa, İKİ-dən məlum olur ki, Azərbaycan doğulan hər 100 uşaqdan 18-i alçaq boyludur və onlar ömrü boyunca davam edə biləcək əqli və fiziki məhdudiyyət riski altındadır. 2017-ci ildə Azərbaycan üzrə İnsan Kapitalı İndeksi onun gəlir səviyyəsi üçün gözləniləndən aşağıdır. Belə ki, insan kapitalından gəlirlilik adam başına düşən real ÜDM-də 0.6 faizin altında olub [13].

Müasir dünyada artıq heç bir mübahisəsiz qəbul olunur ki, insan kapitalı hər bir ölkənin stabil iqtisadi inkişafının başlıca amillərindən biridir. Ölkə iqtisadiyyatının müasir global rəqabətin tələblərinə cavab verən rəqabətqabiliyyətli strukturunun formalaşdırılması və cəmiyyətin rifah səviyyəsinin yüksək yaşam standartlarına çatdırılması məqsədlərini qarşısına qoyan Azərbaycan kimi ölkələr üçün insan kapitalının sürətlə inkişaf etdirilməsi xüsusilə əhəmiyyət daşıyır.

2005-ci ildən başlayaraq aparıcı beynəlxalq təşkilatlar və bir sıra araşdırma mərkəzləri Azərbaycanın neft-qaz gəlirlərindən səmərəli istifadə olunması, ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyası və insan kapitalının inkişafına diqqətin artırılması istiqamətində çox sayda ciddi araşdırmalar aparmış və hesabatlar hazırlamışlar.

Azərbaycan hökumətinin sifarişi ilə 2006-cı il BMT-nin İnkişaf Proqramı tərəfindən hazırlanan “*Qara qızılı insan qızılına çevirmək: neft gəlirlərindən davamlı inkişafa nail olmaq üçün istifadə*” adlı hesabatında əsas fikir bundan ibarət olub ki, “Azərbaycanın iri neft ixracatçısı olması hələ onun global iqtisadiyyata tam inteqrə ola bildiyi anlamına gəlmir” [15]. Hesabatda “qara qızılı insan qızılına çevirmək” konsepsiyası çərçivəsində əsas diqqət ayrılan məqamlar aşağıdakılar olub:

- a) *İnsan resurslarının inkişafı strategiyası*: təhsilə investisiya, dövlət sektorunda texniki təhsilin inkişafı, təhsil təqaüdləri, təhsil parkları, icma kollecləri, təhsil fondları;
- b) *Makroiqtisadi məsələlər*: yeni iqtisadi monitorinq xidməti, makroiqtisadi risklərin xəritəsi, neft gəlirlərinin xərclənməsinə nəzarət;
- c) “*Qara qızılı insan qızılına çevirmək*” *alətləri*: məlumat bazalarının yaradılması, sorğuların keçirilməsi, iqtisadi-riyazi modelləşdirmə və s.;

- d) *Ölkələr üzrə öyrənmə və əməkdaşlıq*: digər neft ölkələrindən alınan dərslərin və təcrübələrin sistemli öyrənilməsi.

Hesabatda əsas müddəə ondan ibarətdir ki, neft gəlirlərindən istifadə ilə davamlı inkişafa nail olmaq və qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək üçün insan resurslarına və sosial kapitalla sərmayə qoymaq lazımdır.

Dünya Bankının “*Azərbaycan üzrə ölkə iqtisadi Memorandumu - yeni ipək yolu: ixrac hesabına diversifikasiya*” sənədində ölkədə insan kapitalının inkişafı sahəsində həyata keçirilməsi zəruri olan addımlar sadalanmışdı. Orada Dünya Bankı Azərbaycan hökumətinə təhsil və səhiyyə sistemində islahatların dərinləşdirilməsi, bu sahələrə daha çox sərmayənin qoyulması, təhsil sisteminin əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması, sosial müdafiə və məşğulluq xidmətlərinin gücləndirilməsi kimi məsələlərə daha çox diqqət ayrılmasını tövsiyə edirdi [16].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında dövrümüzün mühüm çağırışlarından biri kimi qeyd olunurdu ki, “artıq indidən ənənəvi iqtisadiyyatdan “bilik iqtisadiyyatına” keçidin əsası qoyulmalı, bunun üçün həlledici olan insan kapitalının adekvat inkişafı ön plana çəkilməlidir”. Konsepsiyanın 7-ci bölməsi “İnsan kapitalının inkişafı və səmərəli sosial müdafiə sisteminin qurulması” adlanırdı. Sənəddə qeyd olunurdu ki, “Konsepsiya çərçivəsində insan kapitalının inkişafı sahəsində ölkədə əhalinin keyfiyyətli səhiyyə və təhsil xidmətləri ilə təmin edilməsi və bu xidmətlərin müxtəlif sosial qruplar, o cümlədən aztəminatlı ailələr və yoxsul vətəndaşlar üçün əlçatanlığının əsas strateji xətt olaraq ön plana çəkilib” [17].

Konsepsiyada insan kapitalının inkişafının əsas istiqamətləri kimi aşağıdakılar göstərilmişdir:

- Əhəlinin sağlamlığı və səhiyyə sahəsində qarşıda duran başlıca vəzifələr,
- Müasir təhsil sisteminin formalaşdırılması,
- Sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi,
- Gender bərabərliyinin təmin olunması və ailənin inkişafı,
- Gənclərin potensialının və idmanın inkişafı.

Konsepsiyada göstərilmişdir ki,

- 2020-ci ilin sonunadək ölkədə icbari tibbi sığortaya keçilməsi təmin ediləcək;
- 2013–2020-ci illərdə təhsil sahəsinə ayrılan vəsaitlərin ümumi həcmnin ÜDM-dəki payı ilbəil artırılaraq, inkişaf etmiş ölkələrin müvafiq göstəricisi səviyyəsinə çatdırılacaq;
- təhsildə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi davam etdiriləcək, bütün maraqlı tərəflərin cəlb olunmasını təmin edən idarəetmə modelinə üstünlük verilməlidir;
- ölkə üzrə azyaşlı uşaqların məktəbəqədər təhsilə cəlb olunma səviyyəsi orta Avropa göstəricisi səviyyəsinə çatdırılacaqdır.

İnsan kapitalının inkişafı sahəsində dövlət siyasətini əks etdirən daha bir sənəd Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsidir. Bu sənəddə nəzərdə tutulmuş 4 əsas strateji məqsəddən biri məhz insan kapitalının inkişafı ilə bağlıdır: “Rəqabətli, inklüziv və dayanıqlı iqtisadi məqsədlərə nail olmaq üçün göstərilən səylərin tərkib hissəsi kimi, *üçüncü məqsəd insan kapitalının inkişafının daha da sürətləndirilməsidir*”. Buna uyğun olaraq sənəddəki 3-cü strateji hədəf insan kapitalının inkişaf etdirilməsidir. Orada vurğulanır ki, Azərbaycanda iqtisadiyyatın transformasiyası istiqamətində həyata keçiriləcək islahatların ayrılmaz tərkib hissəsi kimi, insan kapitalının inkişafında fasiləsizliyin təmin edilməsi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və biliyin iqtisadi inkişafda rolunun artırılması ilə bağlı tədbirlər hərtərəfli dəstəklənəcəkdir [18].

Bunun iki səviyyədə təmin edilməsi nəzərdə tutulur:

- 1) insan kapitalının formalaşması və inkişafı üçün təhsilin bütün pillələrində keyfiyyətin yüksəldilməsi;
- 2) əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin etmək üçün insan kapitalının fasiləsiz inkişafının, araşdırma və təkmilləşdirmə sahəsinə investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması.

Bunlara nail olmaq üçün atılması nəzərdə tutulan addımlara aşağıdakılar daxil edilib:

- Məktəbəqədər təhsillə əhatə olunma səviyyəsinin yüksəldilməsi və təlim-tərbiyə texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi,
- Ümumi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və təmayülləşmənin inkişaf etdirilməsi,
- İlk peşə və orta ixtisas təhsilinin əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması,
- Ali təhsil müəssisələrində “təhsil-tədqiqat-innovasiya” formatında inkişafın təşviqi
- Elmi tədqiqat fəaliyyətinin inkişafı və biliklərə əsaslanan cəmiyyət quruculuğunun dəstəklənməsi
- İnnovativ təlim metodları və texnologiyaları vasitəsilə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi
- İnsan kapitalının inkişafında iştirak edən fiziki və texnoloji infrastrukturun təkmilləşdirilməsi

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə həm də “Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və təliminin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” təsdiq olunub.

Hər iki mühüm strateji sənəddə insan kapitalının inkişafı məsələsi xüsusi vurğulanmasına rəğmən, onlarda insan kapitalının inkişafı ilə bağlı yanaşmalar və hədəflər xeyli dərəcədə fərqlidir. Əgər İnkişaf Konsepsiyasında insan kapitalı inkişafının 5 istiqaməti qabardılmışdısa, strateji yol xəritəsində əsas diqqət yalnız təhsilin təkmilləşdirilməsinə, habelə araşdırma və inkişafa sərmayə qoyuluşunun stimullaşdırılmasına yönəldilib.

Bu 2 mühüm strateji sənədlərdən əlavə ölkədə insan kapitalının inkişafı üzrə hökumətin siyasəti əsasən ayrı-ayrı sahələr üzrə proqram sənədlərində əks olunur. Buraya aşağıdakıları aid etmək olar:

- 2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 aprel 2007-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunub);
- Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilib);
- 2014-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin islahatı Konsepsiyası (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 4 noyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilib);
- Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası'nın həyata keçirilməsi ilə bağlı Fəaliyyət Planı (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2015-ci il 19 yanvar tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilib);
- Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016–2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 20 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilib);
- 2019–2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 30 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilib);
- 2019–2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 16 noyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilib);
- Azərbaycan Respublikasında icbari tibbi sığortanın tətbiqinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 20 dekabr 2018-ci il tarixli Fərmanı və s.

4. İnsan kapitalının inkişafı sahəsində xarici təcrübələr

İnsan kapitalının inkişafı sahəsində son onilliklərdə böyük uğur qazanmış ölkələrdən biri **Finlandiya** hesab olunur. Finlandiyanın da insan kapitalının inkişafı istiqamətində qabaqcıl ölkələr sırasında qərarlaşması ölkənin bu sahə üzrə olduqca zəngin təcrübəyə malik olmasını təsdiqləyir. Bu baxımdan Finlandiyanın insan kapitalının inkişafında tətbiq etdiyi mexanizmlərin və dövlət tərəfindən hazırlanan proqram və strategiyaların təhlili məqsədəuyğun hesab olunur. Finlandiyada “Avropa 2020 Strategiyası” çərçivəsində hazırladıqları Milli İslahat Proqramı və “Finlandiya Strategiyası və Tədqiqat İnfrastrukturunu üçün Yol Xəritəsi 2014-2020” insan kapitalının inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş vacib tədbirlərdəndir. “Avropa 2020 Strategiyası Finlandiyanın Milli İslahat Proqramı” üzrə aşağıdakı milli hədəflərə nail olmaq qarşıya qoyulmuşdur [19].

1. *Məşğulluq hədəfi* –Finlandiyanın 20-64 yaş qrupunda Avropa Birliyi ölkələri çərçivəsində müəyyən edilmiş məşğulluq səviyyəsi hədəfi 78% -dir.2017-ci ildə bu göstərici 74.2% (kişilər 75.9% və qadınlar 72.4%) olub;
2. *Tədqiqat və inkişaf hədəfi* -Tədqiqat və inkişaf siyasətində əsas məqsəd tədqiqat fəaliyyətinin keyfiyyəti və səmərəliliyini, ictimai sektorda araşdırma sahəsində struktur və operativ islahatların, biznesin və sənayenin strukturunun diversifikasiyasını artırır. Məqsəd 2030-cu ildə Finlandiya dövlət və özəl sektorun birgə tədqiqat və innovasiya fəaliyyətlərində ÜDM-in 4% -ni maliyyələşdirməsidir;
3. İqlim və enerji hədəfi;
4. Təhsil hədəfi;
5. Yoxsulluğun azaldılması hədəfi.

İnsan kapitalının inkişafı üzrə lider ölkələrdən biri də Asiya qitəsində yerləşən **Sinqapur** hesab olunur. İnsan Kapitalı Sinqapurun işçi qüvvəsinin kollektiv təcrübəsini və bacarıqlarını təcəssüm etdirir və bu kapitalla diqqət yetirildikdə rəqabət üstünlüyü üçün optimallaşdırıla bilər. Sinqapurda insan kapitalının inkişafı məsələsi, ölkə iqtisadiyyatının maraqlı tərəfləri - hökumət, işəgötürənlər və işçi birlikləri arasında ümumi məsuliyyət kimi qəbul olunur. Sinqapur hökuməti yeni iqtisadiyyat üçün işçi qüvvəsini hazırlayarkən, insan kapitalının *dörd ölçüsünə* - bilik kapitalı, təsəvvür kapitalı, mənəvi kapital və sosial kapitalla diqqət yetirir [20]. Bilik kapitalının əldə olunması insan potensialı planlaşdırma siyasətindən ibarətdir. Təsəvvürlərin səmərəli əldə olunması bacarıq və savadlılığın təşviqi vasitəsilə həyata keçirilir. Mənəvi kapitalın əldə olunması istedad və iş mühitinin transformasiyası üçün bazardır. Sosial kapitalın əldə olunması əmək uyğunluğu, üçtərəfli tərəfdaşlıq və insan resurslarının idarə edilməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Sinqapurda insan kapitalı ilə bağlı siyasət, fərdlərin öz karyera və biliklərini inkişaf etdirmək üçün strategiyalarını tətbiq etmələrini gücləndirmək istiqamətində hərəkət edir [21].

İnsan kapitalının inkişafı sahəsində **Estoniyanın** təcrübəsi də maraq doğurur. Estoniyada “Həyat Boyu Öyrənmə Strategiyası 2020” təhsil sahəsində ən mühüm inkişafı istiqamətləndirən bir sənəddir.Həyat Boyu Öyrənmə Strategiyasının əsas məqsədi, Estoniyadakı bütün insanların ehtiyac və bacarıqlarını ömrü boyunca uyğunlaşdırmaq üçün, onların həm ailə həyatında, həm də cəmiyyətdə ləyaqətlə özünü göstərməsi üçün imkanlar yaratmaqdan ibarətdir. Estoniya “Həyat Boyu Öyrənmə Sistemi – 2020” aşağıdakı əsas göstəricilərlə ölçülür [22].

Cədvəl 3. Estoniyada Həyat Boyu Öyrənmə Sistemi-2020. Əsas indikatorlar

	Məqsəd səviyyəsi 2020	Başlangıç səviyyə
Yetkinlər arasında ömür boyu öyrənmədə iştirak səviyyəsi (25-64)	20%	12.9% (2012)
Yalnız ümumi təhsili olan yetkinlərin iştirak səviyyəsi (25-64)	25%-dən çox deyil	30.3% (2012)
Təhsil və təlimdən erkən məzunlar (18-24 yaşda olan əhəlinin daha aşağı orta təhsil səviyyəsinə nisbəti və daha çox təhsil və ya təlimdə iştirak etməməsi)	9%-dan aşağı	10.5% (2012)
Əsas biliklərin ən yaxşı iştirakçıları (ən yaxşılardan faizi)		
a) Oxuma	10%	8.4% (2012)
b) Riyaziyyat	16%	14.6% (2012)
c) Elm	14.4%	12.8% (2012)
Məzunların məşğulluq səviyyəsi (20-34 yaş arası məzunlar, təhsildən ayrıldıqdan bir və ya üç il sonra)	ən azı 82%	73.9% (2012)
Rəqəmsal səlahiyyətlər (komputer bacarığı ilə 16-74 yaş arası fərdlər,%)	80%	65% (2012)
Ümumi təhsil müəllimlərinin maaşlarının müqayisəsi	≥ 1.0	0.64 (2011)
Ömür boyu öyrənmə ilə maraqlanan tərəflərin məmnuniyyəti	Məmnunluq artır	

Mənbə: https://www.hm.ee/sites/default/files/estonian_lifelong_strategy.pdf

Estoniya “Həyatboyu öyrənmə sistemi-2020” özündə aşağıdakı strateji məqsəd və tədbirləri ehtiva edir:

1. *Təhsilə yanaşmanın dəyişməsi* - Məqsəd, hər bir şagirdin fərdi və sosial inkişafı, öyrənmə qabiliyyətlərini, yaradıcılığı və sahibkarlığı təhsilin bütün səviyyələrində və növləri ilə dəstəkləyən öyrənməyə doğru yanaşmanın həyata keçirilməsidir.
2. *Yetkin və motivasiyalı müəllim və məktəb rəhbərliyi* -Məqsəd, müəllimlərin və məktəb rəhbərlərinin peşəkarlıq səviyyələrinə və işlərinin effektivliyinə mütənasib qiymətləndirilməsi və kompensasiyasıdır.
3. *Həyatboyu öyrənmə imkanlarının əmək bazarı ehtiyaclarına uyğunluğu* – Məqsəd müxtəlif yaş qruplarında peşəkar və ya peşə qabiliyyətli şəxslərin sayının və ömürlük öyrənmədə ümumi iştirakın artmasına səbəb olan, müxtəlif, çevik və keyfiyyətli həyat boyu öyrənmə imkanları və karyera xidmətlərinin formalaşdırılmasıdır.
4. *Həyat boyu öyrənmədə rəqəmsal diqqət*-Məqsəd, öyrənmə və tədrisdə müasir rəqəmsal texnologiyaların daha effektiv və daha yaxşı nəticələr əldə etmək, ümumi əhəlinin rəqəmsal bacarıqlarını artırmaq və yeni nəsil rəqəmsal infrastrukturun əldə edilməsini təmin etməkdir.
5. *Həyat boyu öyrənmədə bərabər imkanlar və iştirakın artırılması* -Məqsəd, hər kəs üçün ömürlük öyrənmə üçün bərabər imkanlar yaratmaqdır [22].

Qazaxıstanın bazar iqtisadiyyatı və dünyadakı qloballaşma kontekstinə keçidinin mürəkkəbliyi nəzərə alınmaqla, hökumətin hərtərəfli yanaşması daxili və beynəlxalq sahələri hədəf alan çoxtərəfli milli sosial-iqtisadi inkişaf strategiyalarını əhatə etmişdir. Qazaxıstanın sosial-iqtisadi inkişafı və davamlılığı üçün çoxsaylı strateji inkişaf planlarını yerinə yetirmək

üçün hökumət tərəfindən həyata keçirilən kompleks tədbirlər arasında 2003-2015-ci illər üçün Sənaye İnnovasiyalarının İnkişafı Strategiyası, Qazaxıstan Respublikasının 2030-cu ilədək inkişaf strategiyası, 2020-ci ilə qədər Qazaxıstan Respublikasının inkişafı üçün strateji plan, İqtisadiyyat, siyasət və təhsil sahələrini əhatə edən Qazaxıstan-2050 strategiyası, Təhsilin İnkişafı üzrə Milli Konsepsiya (2010-2020). Qazaxıstanın strateji inkişafının əsas məqsədi 2030-cu ilədək dünyada ən yaxşı inkişaf etmiş 50 ölkənin siyahısına daxil olmaqdır [23]. Bu məqsədlə insan kapitalının inkişafı prioritet götürülərək, Qazaxıstanda Dünya Bankının maliyyələşdirilməsi nəticəsində 2014-2020-ci illəri əhatə edən Gənclər Korpusunun İnkişafı Layihəsi həyata keçirilir.

Qazaxıstanda insan kapitalının inkişafına yönələn kompleks tədbirləri Qazaxıstanda Təhsilin İnkişafı üzrə Milli Konsepsiya (2010-2020) də müşahidə etmək olur. Belə ki, bu konsepsiyanın əsas hədəfi davamlı iqtisadi inkişaf üçün keyfiyyətli təhsilə giriş təmin etməklə təhsilin rəqabət qabiliyyətinin artırılması və insan kapitalının inkişafının təmin olunmasıdır [23].

Beləliklə, insan kapitalının inkişafı sahəsində ayrı-ayrı ölkələrin təcrübəsi əsasında belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bu sahədə qısa müddətdə ciddi uğurlar əldə etmiş ölkələrdə hökumətlər insan kapitalının bütün sahələri üzrə uzunmüddətli məqsəd və hədəfləri əhatə edən vahid strategiya və proqram sənədlərinə malikdirlər.

Nəticə və təkliflər. Təhlilimiz belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, insan kapitalının inkişafı sahəsində həyata keçirilən tədbirlərdə insan kapitalını əmələ gətirən bütün komponentlərin inkişafını əhatə edən, bir-biri ilə əlaqələndirilmiş hədəflərə malik vahid proqram (strategiya) sənədinin hazırlanmasını və həyata keçirilməsini məqsəduyğun hesab edirik. İnsan kapitalının inkişafı sahəsində həyata tədbirlərin vahid proqram və ya strategiya formasında hazırlanması aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilə bilər:

- insan kapitalı inkişafı konsepsiyasının hazırlanması üçün müvafiq dövlət strukturlarının mütəxəssislərindən və müstəqil ekspertlərdən ibarət işçi qrupunun yaradılması;
- həmin işçi qrupu tərəfindən insan kapitalı inkişafı konsepsiyasının hazırlanması və dövlət başçısına təqdim edilməsi. Həmin konsepsiyada insan kapitalı anlayışına dəqiqlik gətirilməli, kapitala “çevrilmiş” Azərbaycan insanının portreti (keyfiyyətlərinin məcmusu) dəqiqləşdirilməli, ölkəmizdə insan kapitalının inkişafının məqsəd və hədəfləri müəyyənləşdirilməli, həmin məqsəd və hədəflərə nail olmanın yolları və müddətləri təyin edilməlidir;
- həmin konsepsiya əsas götürülməklə ölkədə insan kapitalı inkişafı üzrə 2020-2040-cı illər üçün dövlət proqramını (strategiyasını) hazırlamaq üçün həm müvafiq qurumlarda sahə işçi qruplarının, həm də müvafiq komissiyaanın yaradılması;
- insan kapitalının bütün komponentləri üzrə 2030-cu və 2040-cı ilin sonunadək nail olunacaq məqsəd və hədəflərin dəqiqləşdirilməsi. Bu zaman bütün komponentlər üzrə

qabaqcıl standartlar və nailiyyətlər, habelə müasir inkişaf meylləri nəzərə alınmalı, dövrlər üzrə nail olunması istədiyimiz hədəflər dəqiqləşdirilməli və əsaslandırılmalıdır;

- insan kapitalı inkişafının bütün komponentləri üzrə hədəf indikatorların, o cümlədən gender aspektləri nəzərə alınmaqla, işlənilməsi;
- insan kapitalını əmələ gətirən bütün komponentlər üzrə dövlət maliyyələşdirilməsinin normativlərinin (müvafiq istiqamətə il ərzində yönəldiləcək dövlət xərclərinin ÜDM-ə və ya dövlət büdcəsinin ümumi xərclərinə nisbətləri formasında) işlənilməsi və təsdiq edilməsi (belə normativlərin işlənilməsi zamanı beynəlxalq təşkilatların müvafiq tövsiyələri nəzərə alınmalıdır; müvafiq tövsiyə səviyyələrinə tədricən nail olmaq mümkündür);
- hazırlanan proqram (strategiya) layihəsinin geniş ictimai müzakirələrinin təşkili, müxtəlif maraq qruplarının mövqeləri nəzərə alınması;
- proqramın (strategiyanın) məqsəd və hədəflərinin mərhələlər üzrə bölünməsi, hər bir mərhələ üzrə həyata keçiriləcək fəaliyyət planlarının hazırlanması;
- proqramın (strategiyanın) icrası üçün mərhələlər üzrə tələb olunan resursların hesablanması və müəyyən edilməsi;
- proqramın (strategiyanın) icrası monitorinqinin və nəticələrin qiymətləndirilməsi mexanizmlərinin işlənilməsi;
- proqramın (strategiyanın) icrasına məsul qurumların dəqiqləşdirilməsi;
- proqramın (strategiyanın) təsdiq edilməsi və icrasına başlanılması.

Ədəbiyyat

1. Güləliyev M.G., (2018), İnsan kapitalının və “zəka axınının” dövlət tənzimlənməsi, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi əsərləri, №3.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun hesabat məlumatları.
<https://www.oilfund.az/report-and-statistics/report-archive>
3. BMT-nin İnkişaf Proqramı, (2014) İnsan İnkişafı, Bakı.
4. Becker G.S., (1962), Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis, Journal of Political Economy. Supplement.
5. <http://www.epfound.org/>
6. Aslanli K., Agayev R., İsmayil Z., Mehtiyev A., (2013), Assessment of Economic and Export Diversification Azerbaijan. RWI.
7. Егел Е.А. Роль человеческого капитала в современной экономике.
http://vestnik.osu.ru/2007_3/12.pdf
8. Education at a Glance 2018. OECD indicators.
https://www.oecd-ilibrary.org/education/education-at-a-glance-2018_eag-2018-en
9. Доклад о состоянии здравоохранения в Европе, 2018 г.
<http://www.euro.who.int/ru/data-and-evidence/european-health-report/european-health->

[report-2018/european-health-report-2018-more-than-numbers-evidence-for-all.-
highlights-2018](#)

10. Human Development Reports. <http://hdr.undp.org/en/2018-update>
11. Reports [http://www.weforum.org/reports-
results?fq=report^report_type%3A%22Competitiveness%22](http://www.weforum.org/reports-results?fq=report^report_type%3A%22Competitiveness%22)
12. Human Development Reports
http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_human_development_statistical_update_ru.pdf
13. <http://documents.worldbank.org/curated/en//pdf/2019-WDR-Report.pdf>
14. <http://projects.worldbank.org>
15. Converting black gold into human gold: using oil revenues to achieve sustainable development; UNDP, 2006.
16. Azerbaijan country economic Memorandum - new silk road: export-led diversification. World Bank, 2009.
17. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilib.
18. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilib.
19. Finland’s Strategy And Roadmap For Research Infrastructures 2014–2020. Interim Review Report 2018.
20. Ministry of Manpower Government of Singapore, 2001, 14-52,
<https://www.mom.gov.sg/>
21. Ahad M. Osman-Gani. Human Capital Development in Singapore: An Analysis of National Policy Perspectives.
22. The Estonian Lifelong Learning Strategy 2020.
23. The state program of education development in the Republic of Kazakhstan 2010-2020 .